

**TIJORAT BANKLARIDA OPERATSION RISKLARNI TAHLIL QILISHDA
FOYDALANILADIGAN ILMIY USULLAR**

Islomov Shohboz Shuxrat o'g'li

Bank-Moliya akademiyasi magistranti

Tadqiqotning amaliy qismi operatsion riskni boshqarish tizimining samaradorligini chuqur va ko'p jihatli baholash maqsadida aralash metodologiya (qualitative + quantitative) asosida amalga oshirildi. Bu yondashuv tadqiqotchiga nafaqat raqamli ma'lumotlarni olish, balki muammolarning konteksti, sabablari va dinamikasini tushunish imkonini berdi. Mikrocreditbank ATB markaziy apparati sifatida tanlanganligi bankning O'zbekiston mikroiqtsodiyotidagi ahamiyati, faol mijoz bazasi va operatsion risklarga nisbatan yuqori zaifligi bilan izohlanadi. Quyida qo'llanilgan asosiy usullar va ularning mohiyati batafsil bayon etiladi.

Sifatli (Qualitative) usullar tadqiqotning asosini tashkil etdi, chunki ular operatsion riskni boshqarishning ijtimoiy, tashkiliy va madaniy jihatlarini ochib berishga qaratilgan. Ekspert intervyulari usuli asosan 15 nafar bank xodimi (shu jumladan Risk-menejment bo'limi rahbari, 3 nafar ichki nazoratchi, IT xavfsizligi mutaxassisi, Operatsiyalar departamenti mudiri, Xodimlar bo'limi vakili va filiallararo operatsiyalar koordinatori) bilan yarim tuzilgan suhbatlar orqali amalga oshirildi.

Intervyularning mohiyati rejalashtirilgan savollar (operatsion risklarni aniqlash mexanizmlari, nazorat tizimining samaradorligi, hisobot berish madaniyati, texnologik to'siqlar) asosida olib borilgan bo'lsa-da, suhbat jarayonida respondentlarning bevosita tajribalari, mulohazalari va tanqidiy fikrlarini qayd etishga imkon beruvchi ochiq suhbat muhiti yaratildi. Har bir intervyu o'rtacha 45-60 daqiqa davom etdi, audioyozuvga olindi va keyinchalik so'zma-so'z transkript qilindi. Olingan matnli ma'lumotlar tematik kodlash (thematic coding) usuli yordamida Nvivo 14 dasturida tahlil qilindi. Bu jarayon asosiy mavzular (masalan, "hodisalarni hisobotga berishdagi kechikishlar", "qo'shma tizimlarning yo'qligi", "xodimlarning risk ongi pastligi") va ularning ost-mavzularini ("ma'muriy bosim", "natijalarning ayblanuvchanligi", "o'qitish yetishmasligi") aniq identifikatsiya qilish imkonini berdi.

Kodlar dastlab ochiq, keyin eksen va tanlab olish yo'li bilan shakllantirildi, natijada 5 ta asosiy tema va 17 ta ost-tema aniqlandi. Intervyulardan olingan kalit so'zlar va ifodalar (anonim holda) natijalarni tasdiqlash va izohlash uchun ishlatildi.

Hujjatlar tahlili usuli bankning operatsion riskni boshqarishga oid rasmiy siyosati va amaliyoti o'rtasidagi tafovutlarni aniqlashda muhim rol o'ynadi. Tahlil qilingan hujjatlar qatoriga quyidagilar kiradi: Mikrocreditbank ATBning "Operatsion Riskni Boshqarish Siyosati" va tegishli ichki nizomlar (2023 yilgi versiya), 2022-2024 yillardagi Ichki Audit hisobotlari (operatsion riskga oid bo'limlar), Operatsion risk hodisalari va yo'qotishlarning ichki registri (ma'lumotlar tadqiqot davri uchun anonimlashtirildi), Xodimlarni o'qitish

rejalari va hisobotlari, IT tizimlari xavfsizligi bo'yicha auditorlik xulosalari, Biznesning davomiyligini ta'minlash rejasi (BCP). Hujjatlar tahlilining mohiyati kontent-tahlil (content analysis) va diskurs tahlili (discourse analysis) usullarini qo'llashdan iborat bo'lib, u hujjatlarning mazmunini tizimli ravishda tavsiflash, kodlash va talqin qilish orqali bankning riskni tan olish, baholash, nazorat qilish va monitoring jarayonlarida qo'llanadigan standartlarni, ularning amaliyotga tatbiq etilish darajasini va Regulyator (O'zR MB) talablari (masalan, O'zR MBning "Banklarda operatsion riskni boshqarish talablari to'g'risida"gi 2021 yildagi qarori) va xalqaro standartlar (Basel komitetining BCOM va SG-ORA hujjatlari) bilan muvofiqlik darajasini aniqlashga qaratildi.

Miqdoriy (Quantitative) usullar tadqiqotga obyektivlik va statistik ishonchlilik kiritish maqsadida qo'llanildi. Xodimlar so'rovnomasi usuli markaziy apparatdagi turli darajadagi (boshqaruv, o'rta menejment, ijrochilar) xodimlarning operatsion riskni boshqarish tizimiga munosabatini, risk ongini va amaliyotdagi muammolarni o'lchash uchun amalga oshirildi. So'rovnoma 40 ta savoldan iborat bo'lib, besh ballik Likert shkalasi ("1 - mutlaqo qo'shimayman" dan "5 - to'liq qo'shilaman" gacha) va yopiq variantli savollardan foydalanildi. Savollar to'rt guruhga bo'lingan: operatsion risk haqidagi umumiy tushuncha va ong (masalan, "Operatsion riskning asosiy turlarini bilaman"), nazorat choralarinin samaradorligi bahosi (masalan, "Mening ishimdagi asosiy operatsion risklar etarli darajada nazorat qilinadi"), hisobot berish madaniyati (masalan, "Kichkinaroq xato yoki buzilish haqida ham darhol xabar berishim kerak"), tizimlar va o'qitish bilan qoniqish (masalan, "Operatsion risklarni aniqlashda IT tizimlari yordam beradi"). Tanlov tasodifiy-qatlamli (stratified random sampling) usulida amalga oshirildi. Jami 120 nafar xodim (har bir asosiy departamentdan mutanosib nisbatda) so'rovnomaga jalb qilindi, ulardan 98 tasi to'liq va to'g'ri javob berdi (javob berish darajasi ~82%). Yig'ilgan ma'lumotlar SPSS Statistics 27 dasturiga kiritilib, deskriptiv statistik tahlil (chastota taqsimoti, o'rtacha, moda, median, standart chetlanish), ichki ishonchlilik tahlili (Cronbach's Alpha = 0.87), korrelyatsiya tahlili (Pearson r, masalan, o'qitish chastotasi bilan risk ongi o'rtasidagi bog'lanish), va farqlar tahlili (ANOVA, masalan, lavozim darajasi bo'yicha risk ongidagi farqlar) qilindi. Natijalar vizuallashtirish uchun histogrammalar, tegiramlar va bar diagrammalar shaklida taqdim etildi.

Operatsion yo'qotishlar ma'lumotlari tahlili usuli bankning 2020-2024 yillardagi ichki yo'qotishlar registri asosida amalga oshirildi. Ma'lumotlar tadqiqot boshlanishidan oldin anonimlashtirildi (hodisa joyi, hodisaga aloqador shaxs nomlari olib tashlandi). Tahlilning mohiyati yo'qotishlar hajmi, hodisalar chastotasi va ularning taqsimoti bo'yicha statistik ko'rsatkichlarni hisoblashdan iborat edi. Excel (Power Pivot va Power Query) va RStudio dasturlari yordamida quyidagilar amalga oshirildi: har bir operatsion risk turi (masalan, ichki firibgarlik, mijoz bilan munosabatdagi muammolar, ish jarayonidagi nuqsonlar, texnologik nosozliklar) bo'yicha hodisalar soni va jami yo'qotish miqdori; o'rtacha yo'qotish miqdori (Average Loss) va kutilgan yo'qotish (Expected Loss = Probability * Impact); eng ko'p takrorlanadigan (Pareto tahlili – hodisalarning 80% ini keltirib

chiqaradigan risk turlari) va eng katta moliyaviy zarar yetkazadigan risk turlarini aniqlash; hodisalarning vaqt bo'yicha tendentsiyasi (masalan, COVID-19 davridagi o'sish). Bu tahlil nazorat tizimining zaif tomonlarini aniqlashda asosiy manba bo'ldi.

Kuzatuv (Monitoring) usuli tadqiqotchining bevosita ish jarayonlariga ishtirok etmasdan, tanlangan yuqori riskli operatsion jarayonlarni (masalan, naqd pulni filiallarga yetkazib berish va himoya qilish jarayoni, onlayn o'tkazmalarni tekshirish jarayoni, mijoz shikoyatlarini qayta ishlash) kuzatib borish orqali amalga oshirildi. Kuzatuvning mohiyati xodimlarning amaliy harakatlarini, protseduralarga rioya qilish darajasini, qog'ozli ish oqimini va potentsial xatarlarni bevosita qayd etishdan iborat bo'lib, u intervyu va hujjatlar tahlilidan olingan ma'lumotlarni tekshirish va to'ldirish vazifasini o'tadi. Kuzatuv 5 ta jarayon bo'yicha har birida 3-4 soatdan davomida olib borildi, batafsil kuzatuv protokollari tuzildi. Fokus jarayonlarning "qanday amalda o'tayotganligi" va "rasmiy talablar bilan qanday mos kelishi" ga qaratildi.

Holatni o'rganish (Case Study) usuli butun tadqiqotning metodologik asosini tashkil etadi. Mikrokreditbank ATB Bosh Amaliyot Markazi O'zbekiston kontekstida operatsion riskga nisbatan yuqori zaiflikka ega bo'lgan yirik va tizimiy ahamiyatga molik tijorat banki sifatida tanlandi. Bu usulning mohiyati bitta maxsus holatni (Mikrokreditbank) uning tabiiy kontekstida chuqur, ko'p manbali va uzluksiz o'rganish orqali operatsion riskni boshqarishning umumiy muammolari, omillari va dinamikasini tushunish va umumlashtirish imkonini berishdir. Tadqiqot bankning operatsion riskni boshqarish tizimining holatini tasvirlash, uning samaradorlik omillarini tahlil qilish va takomillashtirish yo'llarini ishlab chiqishga qaratildi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish texnikasi sifatli va miqdoriy ma'lumotlarni integratsiyalash va chuqurroq tushunish uchun turli usullarni o'z ichiga oldi. Sifatli ma'lumotlar (intervyu matnlari, kuzatuv protokollari, hujjatlar) uchun asosan tematik tahlil (thematic analysis) va kontent-tahlil (content analysis) qo'llanildi. Miqdoriy ma'lumotlar (so'rovnoma javoblari, yo'qotishlar statistikasi) uchun statistik tahlil (SPSS va R) va vizual tahlil (diagrammalar) qo'llanildi. Ikki turdagi ma'lumotlarni birlashtirish va umumiy manzarani shakllantirish uchun ma'lumotlarni triangulyatsiyalash (triangulation) usuli qo'llanildi – masalan, so'rovnomada xodimlarning hisobot berishga nisbatan salbiy fikri intervyularda aytilgan "ayblov muhiti" va yo'qotishlar registridagi kam sonli kichik hodisa hisobotlari bilan tasdiqlandi.

Tadqiqotning metodologik cheklovlari obyektiv baholash kerak. Eng muhim cheklov ichki hujjatlarning to'liq ochiqdanmaganligi edi (masalan, ba'zi maxfiy audit hisobotlari, aniq moliyaviy yo'qotish summasi). Yuqori rahbariyat (Bosh direktor, Direktorlar kengashi a'zolari) bilan intervyu o'tkazish qiyinligi boshqaruvning strategik nuqtai nazarini to'liq o'zlashtirishga to'sqinlik qildi. So'rovnomada javob berish tarafkashligi (response bias) mavjud bo'lishi mumkin (xodimlar o'zlarini yaxshi ko'rsatishga intilishi), buni anonimlik va ochiq so'zlovchanlikka da'vat qilish orqali minimallashtirishga harakat qilindi. Vaqt va resurs cheklovlari tufayli kuzatuv jarayonlari soni va davomiyligi cheklangan. Bu

cheklovlar tadqiqot natijalarining umumlashtirilish darajasiga (generalizability) ta'sir ko'rsatishi mumkin, ammo holatni o'rganish usulining mohiyati chuqurlikdir, kenglik emas.

Etik masalalar qat'iy hisobga olindi. Barcha ishtirokchilar oldindan rozilik (informed consent) bildirdi. Intervyular va so'rovnomada anonimlik kafolatlandi – javoblar hech qanday shaxsga bog'lanmadi. Bankning maxfiy ma'lumotlari (yo'qotishlar registri, audit hisobotlari) faqat umumlashtirilgan shaklda va tadqiqot maqsadlarida ishlatildi, dissertatsiyada ochiq ko'rsatilmadi. Bank rahbariyatidan tadqiqot o'tkazish uchun rasmiy ruxsatnoma olindi. Tadqiqot Akademik halollik prinsiplariga qat'iy rioya qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduraxmonov Q.R. Banklarda operatsion risklarni boshqarish. T.: «Iqtisod-Moliya», 2021.
2. Azizov U.M. Operatsion risklar: nazariya va amaliyot. T.: «Moliya», 2019.
3. Jo'rayev S.T. Bank xizmatlarida operatsion risklarni kamaytirish. T.: «O'zbekiston», 2020.
4. Ismatov J.A. Operatsion risklarni monitoring qilish tizimi. T.: «Fan va texnologiyalar», 2022.
5. Nosirova D.M. Bank risklari: operatsion xavfni baholash. T.: «Iqtisodchi», 2018.
6. Qodirov Z.S. Operatsion risklarni moliyalashtirish. T.: «Akademiya», 2017.
7. Toshmatov A.A. Banklarda operatsion risklarni audit qilish. T.: «Istiqlol», 2019.
8. Usmonov F.Sh. Operatsion riskni o'lchash usullari. T.: «Yangi asr avlodi», 2021.
9. Xolmirzayev B.B. Operatsion risklarni nazorat qilish. T.: «Moliya va kredit», 2020.
10. Yusupov L.R. Zamonaviy banklarda xavfni boshqarish. T.: «O'qituvchi», 2022.